

СТРУКТУРА ПОЛІСЕМІЧНИХ НАЗВ ОДЯГУ В СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті порушена проблема полісемії діалектного слова на основі аналізу назв одягу середньополіського діалекту.

Одним з важливих завдань сучасної лінгвістики є системне вивчення лексико-семантичної структури народних говорів, адже без цього неможливо з'ясувати ряд питань, що стосуються історичного розвитку, становлення та нормалізації сучасної української літературної мови, класифікації говорів тощо. Тому останнім часом у слов'янському мовознавстві активізувалося вивчення різних тематичних груп лексики (ТГЛ).

Об'єктом нашого дослідження є лексика на позначення одягу та взуття у середньополіському діалекті. Ця ТГЛ є однією з найбільш архаїчних і загальноживаних, а реалії, позначувані відповідними лексемами, а також самі назви супроводжують людину від народження до смерті. Ця ТГЛ є частиною тематичної групи побутової лексики, яка упродовж останніх десятиліть була в полі зору багатьох дослідників, зокрема Бабія Ф.Й., Глуховцевої К.Д., Мартинової Г.І., Ястремської Т.О., Тищенко Л.М. та ін. Кожен учений метою свого дослідження вибирав фонетичну будову лексем, їх морфологічну та семантичну структуру, етимологію зафіксованих назв тощо. Разом з цим вони принагідно зупинилися на проблемі полісемії діалектного слова, яка на сьогодні є особливо актуальною, оскільки ще не була предметом спеціального дослідження.

Метою нашого дослідження є виявлення полісемічних лексем, з'ясування їх семантичної структури, визначення поліфункціональних та полісемантичних лексем.

Діалектним словам, як і літературним, властива багатозначність. Кожна лексема реалізує своє значення в конкретній одиниці мовлення і на конкретній території. Тому структура більшості діалектних слів може бути об'єктом як семантичного, так і ареального аспекту вивчення. Ряд лексем говорів, як і мови в цілому, мають складну семантичну структуру. Аналіз діалектного лексичного матеріалу має ґрунтуватися на розумінні семантичної структури лексеми як цілісного об'єднання у парадигмі взаємопов'язаних компонентів. Семантична структура є не простою сумою сем, тут існують значно складніші відношення, бо її утворює кінцева множина сем [1: 14].

До полісемії діалектного слова можна підходити двояко:

- 1) лексико-семантичними варіантами або компонентами полісемічного слова вважають значення, які відомі в різних говірках; але це не є полісемія як така, це зведення різних значень лексеми;
- 2) коли певна лексема має кілька значень, ідеографічно пов'язаних між собою, в одній говірці (такий підхід для нас є визначальним).

Але тут необхідно зазначити, що на рівні гносеології ми можемо зводити значення тієї ж лексеми, зафіксовані в різних говірках, в одну модель. Якщо скласти реєстр семантичних варіантів лексеми, то в розпорядженні дослідника виявиться полікомпонентна за репертуаром, інваріантна за характером реалізації, складна за архітектонікою семантична структура лексеми [1: 14-15]. Це не полісемія як така, це полікомпонентна щодо значень модель дослідження, це матриця, яку можна використовувати як гносеологічний прийом для вияву реальної онтології, семантики лексеми у говірках. Створивши наддіалектну гносеологічну полікомпонентну модель (це може бути питальник, таблиці), ми перевіряємо у конкретних говірках її реалізацію. Отже, наддіалектна інваріантна модель для вияву семантичної структури лексеми у говірках існує. З одного боку, ми заперечуємо, що це полісемія, бо з точки зору онтології – це не полісемія, а тільки зведення воедино усіх значень, це дає можливість побачити варіативність семантичної структури, її різність.

Так, явище полісемії властиве одиницям ТГЛ одягу та взуття середньополіського діалекту. Матеріал, зібраний у 165 говірках за спеціально складеною програмою-питальником, яка нараховує близько 300 питань, показує, що багато лексем є полісемічними на наддіалектному рівні. Явище полісемії притаманне таким лексико-семантичним групам (ЛСГ), як 'верхній одяг', 'поясний одяг', 'загальні назви одягу'. Найменше полісемічних лексем виявлено у ЛСГ взуття, плетеного з лика різних дерев, хоча ЛСГ сучаних видів взуття теж багата на полісемічні лексеми, які на наддіалектному рівні можна вважати полікомпонентними; частина з них є полісемічними в одній говірці. Полісемічними ми вважаємо лексеми, відомі в одній говірці з різними значеннями; поліфункціональними – лексеми, які мають різні значення в різних говірках.

Першим етапом у дослідженні таких лексем є зведення усіх значень воедино, що може бути виражене у формі словникової статті, де показано кількість значень, з якими зафіксована лексема існує на дослідженій території [див.: 2]. Але це не дає можливості побачити лексему в одній говірці з різними значеннями. Тому побудова словникових статей – найпростіша традиційна форма моделювання семантичної структури лексем. Новіша – репрезентація семантичної структури у вигляді варіантів наддіалектної моделі, побудованої на основі амплітуди коливання значення опорної лексеми. Звідси випливає II-ий етап – моделювання семантичної структури лексеми, з якого видно, чи це полікомпонентна лексема, чи лексема, яка має кілька значень в одній говірці. Як бачимо, лексеми, які мають велику кількість значень, є полікомпонентними. ТГЛ одягу середньополіського діалекту характеризується значною кількістю полісемантичних назв, що призводить до того, що кількість назв набагато перевищує кількість реалій. До уваги ми взяли лексеми з ЛСГ 'верхній одяг', у яких основним значенням, поряд із рядом інших, виступає 'різновид верхнього одягу'.

Розглянемо семантичну структуру лексем *'бурка, бур'нус, 'бунда*. У сучасній українській літературній мові ці лексеми є моносемічними. Словник української мови подає ці слова з такими значеннями: *бурка* – 'повстяний безрукавний плащ або накидка з козячої вовни (перев. на Кавказі)' [3: I: 258]; *бурнус заст.* – 'просторе жіноче пальто з широкими рукавами' [3: I: 260]; *бунда діал.* – 'рід верхнього одягу' [3: I: 255].

Слово *бурка* у досліджуваних говірках відоме переважно для найменування довгої чоловічої свити з доморобного сукна з башликом, хоча зафіксоване з різними значеннями, які можна об'єднати в ряд груп:

- 1) верхній довгий сукопний одяг: 'довгий верхній чоловічий одяг з домашнього сукна у вигляді свити', 'верхній чоловічий одяг з фабричного сукна з капюшоном', 'чоловічий довгий сукняний одяг з ватною підкладкою', 'сукняна накидка без рукавів із зав'язками';
- 2) плащеподібний одяг: 'верхній одяг з непромокальної тканини, який одягали в дорогу', 'плащеподібна накидка від дощу без рукавів з прорізом для рук', 'плащ з капюшоном';
- 3) різновиди пальт: 'довге жіноче пальто з домашнього сукна', 'довге осіннє пальто прямого крою', 'жіноче півпальто';
- 4) одяг з хутра: 'накидка з овечої чи козячої вовни', 'великий чоловічий кожух';
- 5) короткий верхній одяг: 'чоловічий короткий одяг у вигляді куртки з капюшоном, у поясі призібраний на резинку', 'повстяна безрукавка';
- 6) шапка: 'шапка з овчини'.

Слово *бурка* відоме в багатьох українських говорах, зокрема в надгоринських *'бурка* 'вид верхнього довгого сукопного одягу (переважно чоловічого) з капюшоном' [4: 117], західнопольських *'бурка* 'одяг у дорогу з башликом' [5: 33], 'верхній довгополий чоловічий одяг з сукна' [6: 71], волинських 'тепла спідниця, тканина з грубих вовняних ниток' [7: 129], 'літник із стрічками, пошитий з портьоха' [8: 150], 'жіноча спідниця' [9: 77], надністрянських *'бурка* 'блузка, маринарка' [10: 285], 'сукопний плащ з пришитою капузою' [10: 439], бойківських 'чемерка' [11: I: 47], полтавських 'плечовий довгий одяг з домотканого сукна з капюшоном, який одягали поверх свитки' [9: 77]. Поширена лексема *'бурка* і в білоруських говірках: *'бурка* 'довгий сукопний одяг, вид арм'яка' [12: 59], 'ватівка, довша за звичайну' [13: 26], 'верхній короткий чоловічий одяг з домотканого сукна' [14: 25], 'добрий верхній чоловічий одяг з капюшоном з сукна сірого чи чорного кольору' [15: 251], 'сукняне пальто з капюшоном' [16: 141], 'довгий і широкий самотканий одяг з башликом, який одягається поверх кожуха' [17: I: 243], 'широкий довгий одяг з башликом' [18: I: 95], 'андарак', 'рябак', 'довгий чоловічий одяг з самотканого сукна з башликом, який одягають поверх свити' [19: 283], 'верхній жіночий або чоловічий одяг', 'сермяга', 'чоловічий одяг з брезенту', 'різні види одягу' [20: I: 417]. Фіксують цю лексему і російські джерела: *'бурка* 'зимовий верхній одяг з домотканого сукна' [21: II: 218], 'плащ', 'безрукава опанча' [22: I: 143], 'короткий одяг з темної овечої вовни', 'дорожній плащ', 'пелерина' [23: III: 288]. На думку Г.І. Халимоненка, дуже раннє фіксування слова *бурка* в пам'ятках української та російської мов заперечує версію запозичення його з кавказьких мов, тим більше, що там немає слова, яке б формою нагадувало укр. *бурка*. В укр. мові засвідчене ще в 1516 році. Етимон слів'янського *бурка* знайти неважко – це тюрк. *börk, bürk, burk*, яке в тюрк. мовах має переважно такі значення: 'різновид шапки', 'різновид верхнього одягу'. Найімовірніше, що звичай носити бурку поширився в побуті укр. населення в XII-XIV ст. внаслідок тісних контактів з тюркомовним населенням, яке осіло після розпаду Золотої Орди в південноукраїнських степах та районі Дону. Потрібно також зауважити, що *'бурка* 'каптур', 'різновид верхнього одягу' та *'бирка* 'шапка' за своїм походженням абсолютно різні лексеми [24: 21-40]. Переконливої етимології слова *бурка* до сьогодні немає. Одні дослідники пов'язують його з *бурий* [25: I: 245], пропонують кавказький вихід слова [26: I: 301-302]. Білоруські етимологи пропонують вищенаведені та інші етимології слова, зокрема як запозичення з угорської чи польської мов [20: I: 417].

Лексема *бур'нус* (фонет. варіанти *бур'нос, 'бурнус, 'бурнос, 'бурнус, 'бурнас*, дериват *бур'нос'ік, бур'носа* (ж.р) у досліджуваних говірках відома на позначення:

- 1) довгого верхнього одягу: 'сукопний плащ, накидка від непогоди';
- 2) різних видів пальт: 'жіноче пальто на ваті без коміра, вузьке в плечах і розширене донизу', 'тепле жіноче довге пальто', 'широке жіноче пальто', 'верхній жіночий одяг у вигляді пальта з грубого фабричного сукна', 'жіноче пальто з широкими рукавами', 'недовге (вище колін) жіноче пальто з лисячим коміром', 'жіночий зимовий одяг до колін з сукна, вузький зверху і широкий внизу', 'жіночий зимовий одяг із складками, вилужистим коміром і манжетами', 'будь-який верхній одяг вільного крою, розширений донизу', 'чоловічий верхній одяг з недоброякісного сукна з ворсом, схожий на пальто, з великим коміром і зборками ззаду', 'тепле чоловіче півпальто';
- 3) короткого верхнього одягу: 'просторий, подібний до піджака зимовий жіночий одяг з фабричного сукна', 'святкова жіноча тепла куртка на клоччі, розширена донизу', 'чоловіча рясна куртка', 'важкий незручний піджак';
- 4) одягу з хутра: 'жіночий кожух'.

Лексема *бур'нус* у правобережнополіських говірках зафіксована з 14 значеннями [27: 44]. Слово *'бурнус* та ряд його фонетичних варіантів відомі в українських говорах, зокрема поліських *'бурнос* 'зимовий жіночий одяг' [28: 19], бойківських *бур'нус* 'верхній чоловічий одяг' [11: I: 77], полтавських *бур'нус* 'короткий жіночий одяг на ваті без коміра' [29: 14], *'бурнос* 'плечовий жіночий одяг з рукавами з домотканого або фабричного сукна, в якому поли сягали нижче стегна; бурмоси були прямоспинні з маленьким круглим стоячим коміром, оздоблені вишивкою, із застілкою на лівий бік', *бур'нус* 'довгий верхній одяг', 'легкий довгий одяг – різновид плаща з

каптуром', 'довгий дорожній одяг від дощу або снігу', 'короткий одяг на зразок піджака', 'довгий жіночий одяг', 'плащ у вигляді накидки', *бур'нос* 'чоловічий кожух', 'довгий суконний одяг' [9 : 77-78]. У білоруських говірках *бурнос* 'сукняне чоловіче пальто без коміра, в якому низ, рукава і кишені обшиті чорним сукном' [15 : 251], 'великий чоловічий кожух, козачина', 'довгий одяг з домотканого сукна', 'плащ' [19 : 283], 'плащ' [30 : 23], 'традиційний верхній чоловічий одяг з домотканого сукна' [17 : I : 244]. У російських говорах *бурнус* 'старовинний верхній одяг, прикрашений бісером' [21 : II : 220]. Слово *бурнус* вважається давнім запозиченням, очевидно, через турецьке і французьке та польське посередництво з арабської мови [25 : I : 247; 26 : I : 303-304; 20 : I : 418-419]. Форма *бурнас* запозичена з польської мови, про що свідчить зв'язаний фіксований наголос [20 : I : 419].

У досліджуваних говірках на позначення різних видів жіночого одягу відома лексема *бунда* (фонетичні варіанти *бун'д'а*, *бон'д'а*, *бундз'а*). Переважно на усій території *бунда* – це 'старовинне довге жіноче плаття прямого покрою', хоча в ряді говірок відбулося семантичне зрушення, оскільки за допомогою лексеми *бунда* стали називатися різні види такого жіночого одягу, зокрема 'жіноче суцільнокроєне плаття', 'широке жіноче плаття зі зборками в поясі', 'ситцеве плаття', 'жіноче плаття з домотканої вовни', 'святкове плаття', 'довге плаття', 'довге, широке, негарне, пошите не за розміром плаття', 'літнє легке плаття', 'дитяче плаття', 'дитяче плаття, пошите мішком, з вирізаною горловиною і дірками для рук', 'зневажлива назва будь-якого дитячого плаття чи широкої кофтини'. За допомогою лексеми *бунда* реалізується також сема 'сорочка', причому зазначено, що це 'дитяча довга полотняна сорочка'. Ця ж лексема відома на позначення різних видів спідниць, зокрема *бунда* – це 'довга спідниця', 'довга, широка ситцева квітчаста спідниця', 'тепла спідниця', 'тепла вовняна (переважно картата) спідниця', 'будь-яка спідниця', 'вовняна довга спідниця', 'широка спідниця в складки', 'тепла спідниця'. Зрідка лексема *бунда* служить для називання різних видів верхнього одягу, зокрема це 'будь-який дуже довгий одяг', 'широкий довгий одяг типу накидки, який захищає від дощу', 'жіноча кофта', 'безрукавка', 'шуба', 'верхній теплий одяг у вигляді довгої фуфайки', 'тепла зимова куртка', 'яка-небудь одежина, частіше ношена'. Отже, за допомогою лексеми *бунда* у досліджуваних говірках реалізуються семантики 'одяг з хутра', 'довгий верхній одяг з сукна', 'короткий верхній одяг', 'плечовий безрукавний одяг', 'легкий нагрудний одяг', 'жіноче плаття', 'жіноча сорочка', 'жіноча спідниця'. Слово *бунда* на позначення різних видів одягу відома у надгоринських говірках *бунда* 'широке жіноче плаття', 'широка жіноча спідниця', 'демісезонне пальто' [4 : 69], волинських *бунда* 'дитяча сукня' [31 : 77], *бунда* 'жіноче плаття' [32 : 48], закарпатських 'кожушана безрукавка' [9 : 61], степових *бунда* 'широке пальто дорожнє' [33 : 18; 9 : 77], 'дитяче, переважно дівчаче плаття' [34 : 722], бойківських *бунда* 'безрукавка кожушана з глибоким вирізом біля шиї, обрамлена чорним смушком, оздоблена гладдю, аплікована сукном і сап'яном' [9 : 77], карпатських 'кожух без рукавів', 'накидка', 'верхній чоловічий одяг', 'короткий кожух без рукавів, обшитий баранячим хутром, з нашитими квітами, шнурками, металевими гудзиками' [11 : I : 76], подільських *бунда* 'жартівливо, знев. довгий, погано прилягаючий до стану одяг, переважно жіночий' [35 : 24], наддністрянських *бунда* 'довгий сукняний плащ з капузою' [10 : 211]. Відома лексема у білоруських поліських говірках: *бунда* 'старовинне жіноче плаття особливого крою: довге, пряме', 'дитяче плаття' [19 : 282-283]. Очевидно, розвиток семантики має вигляд: 'плечовий верхній одяг' – 'жіноче плаття' – 'жіноча сорочка' – 'жіноча спідниця' – 'дитячий одяг'. Учені джерелом слова *бунда* вважають уг. *bunda* 'хутро, кожух'; у всі східнослов'янські мови запозичено, мабуть, через польську [20 : I : 410-411; 26 : I : 295]. І семантична амплітуда, і територія поширення лексеми *бунда* в українських говорах від Карпат до Полісся свідчить про те, що це слово дуже давнє.

Як бачимо, усі вищенаведені лексеми у середньополіських говірках є полісемічними.

Таким чином, наведений матеріал вимагає по-новому підходити до вирішення ряду питань: важливою є густота мережі досліджуваних населених пунктів; з'ясування семантики досліджуваних лексем на інших ареалах, в інших говорах; спроба простежити розвиток семантики полісемічної лексеми; важливою є побудова словникових статей, у яких значення лексеми розташовувати в порядку спадання, зменшення кількості говірок, де наявна лексема з певним значенням; зважати на те значення лексеми, яке називає реалії, що існували колись, а тепер вийшли з активного вжитку, – напевно, таке значення є первинним, а семантика лексеми на позначення сучасних різновидів одягу свідчить про перенесення назви на основі схожості крою, призначення тощо. Як свідчить зібраний матеріал, значна кількість лексем у ТГЛ одягу та взуття – полісемічні, що значно ускладнює вивчення цієї ТГЛ, простежування розвитку семантики цих лексем.

Отже, підхід до семантики діалектного слова у контексті його потенційної багатозначності покладає обов'язок на дослідника: максимально закласти потенційні значення у питальник, а також зобов'язання на методу проведення експедиційної роботи, бо не тільки питання – відповіді відіграють вирішальну роль, а надзвичайно важливе значення текстової реалізації, де зрозумілим стає підтвердження звуження, розширення чи зміна семантики.

1. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.
2. Гримашевич Галина. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.
3. Словник української мови. – Т. 1-11. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
4. Бабий Ф.И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов): Дисс. ... канд. филол. наук: Спец.: 10.02.02. Украинский язык. – Ужгород, 1985. – 228 с.
5. Пономар Л.Г. Назви одягу Західного Полісся – К., 1997. – 182 с.

6. Аркушин Г.Л. Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся // Поліська дома. Фольклорно-діалектологічний збірник / Упоряд. В. Давидюка і Г. Аркушина. – Луцьк, 1991. – С.113-185.
7. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Луцьк: Вежа, 2000.
8. Веремійчик І.М. Короткий словник сільськогосподарської, побутової та ремісничої лексики // Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині. – Луцьк, 1995. – С. 118-216.
9. Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К., 1996. – 195 с.
10. Горбач Олекса. Зібрані статті. 5. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – 661 с.
11. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – К., 1984.
12. Вештарт Г.Ф. Матэрыялы да дыялектнага слоўніка // Народнае слова. – Мінск, 1976. – С. 58-64.
13. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 290 с.
14. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 122 с.
15. Цыхун А.П., Цыхун Г.А. Са спецыяльнай лексікі Гродзеншчыны // Народнае слова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – С. 249-262.
16. Лучыц-Федарэц І.І. Характэрнае суфіксальнае словаўтварэнне адной Драгічынскай гаворкі // Народная словатворчасць. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – С. 139-151.
17. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. – Т. 1-5. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979-1986.
18. Тураўскі слоўнік / Склад. А.А.Крывіцкі, Г.А.Цыхун, І.Я.Яшкін. – Т. 1-5. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982-1987.
19. Соколовская А.С. Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья. Материалы и исследования. – М.: Наука, 1968. – С. 281-319.
20. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. В.У. Мартынава. – Т. 1-6. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978-1990.
21. Псковский областной словарь с историческими данными. – Вып. 1-7. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967-1987.
22. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – СПб–М.: Издание т-ва М.О.Вольф, 1912.
23. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина. – Т. 1-24. – М.–Л.: Наука, 1965-1989.
24. Халимоненко Г.І. Походження слів бурдюк та бурка // Українське мовознавство. Респ. міжвід. наук. зб. – К., 1983. – № 11. – С. 153.
25. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. 1-4. – М.: Прогресс, 1986-1987.
26. Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука: В 7 т. – Т. 1-3. – К., 1982-1988.
27. Никончук М.В. Назви одягу і взуття правобережного Полісся. – Житомир, 1998. – 230 с.
28. Лисенко П.С. Словник поліських говірок. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
29. Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. – Дніпропетровськ, 1990. – 99 с.
30. Народная лексика Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літэратуры. Слоўнік / Пад рэд. У.В. Анічэнкі. – Мінск, 1983. – 174 с.
31. Корзюнок М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 62-267.
32. Євтушок О.М. Вивчення говірок Рівненщини. – Рівне, 1997. – 164 с.
33. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса: Вид-во Одес. пед. ін-ту, 1958. – 78 с.
34. Мельничук О.С. Словник специфічної лексики говірки с. Писарівка // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 2. – К., 1952. – С. 68-98.
35. Паламарчук Л.С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки Вчорайшенського р-ну Житомирської області // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 6. – 1958. – С. 22-35.

Матеріал надійшов до редакції 9.12.2003. р.

Гримашевич Г.И. Структура полисемантических названий одежды в среднеполесских говорах.

В статье поднята проблема полисемии диалектного слова на основании тематической группы лексики одежды, собранной автором в среднеполесских говорах.

Grimashevych G.I. The Structural Organization of the Polysemantic Nominations of the items of Clothing in the Middle-Polissya Dialect.

The article highlights the issue of polysemy of a dialect word according to the subject group of clothing vocabulary, accumulated by the author from the Middle-Polissya dialect.